अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरिभ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा.—

"नास्तिक्यं सुविषन्नतातिशयितालस्यञ्च दुष्टा मतिः
प्रातिर्निन्दितकर्म्मशर्म्मणि सदा निद्रालुताहर्निशम्।
अज्ञानं किल सर्व्वतोऽपि सततं क्रोधान्धता मूढ़ता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥ सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अकारान्तमनशब्दोऽप्यस्ति। यथा, उत्तरगीतायाम्। १३ अध्याये।

"मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्ज्जितम्।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धन्ति योगिनः ॥")

मनःशिलः, पुं, (मनो मानसं शिलति आकर्षति स्वगन्धेनेति। शिल + कः।) मनःशिला। यथा, "टङ्कैर्मनःशिलगुहैरविदार्य्यमाणा ॥"

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःशिला, स्त्री, (मनः शिलति आददाति आकर्षति गन्धेनेति। शिल + कः। स्त्रियां टाप्। यद्वा, मनःप्रसादिका शिला धातुविशेषः।) रक्तवर्णधातुविशेषः। मञ्जुल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे। १। ५५।

"मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥")

सा तु लक्ष्मीवीर्य्यम्। इति वैद्यकम् ॥ तत्पर्य्यायः। कुनटी२ मनोज्ञा३ नागजिह्विका ४। इत्यमरः। २। ६। १०८ ॥ नैपाली ५ शिला ६। इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नैपालिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोगशिला ११। इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२ दिव्यौषधिः १३। इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। लेखनत्वम्। विषभूतावेशभयोन्मादनाशित्वम्। वश्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च। तिक्तत्वम्। कफनाशित्वम्। सारकत्वम्। छर्द्दिकारित्वम्। कुष्ठज्वरपाण्डुकासश्वासनाशित्वम्। शुक्रमङ्गलकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च।

"मनःशिला गुरुर्ब्बल्या सरोगा लेखनी कटुः।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत् ॥
मनःशिला मन्दबलं करोति
जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण।
मलानुबन्धं किल मूत्ररोधं
सशर्करं कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्य्यायः शोधनं गुणाश्च यथा.—

"मनःशिला च नेपाली शिलाङ्गा नागजिह्विका।
मनोज्ञा कुनटी गोली करञ्जी करवीरिका ॥
मनोज्ञा ओड्रपुष्पाभा शस्यते सर्व्वकर्म्मसु ॥"
"जयन्ती भृङ्गराजोत्थे रक्तागस्त्यरसैः शिला ॥
दोलायन्त्रे दिनं पाच्या यामं छागस्य मूत्रके।
चालयेदारनालेन सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥"

मतान्तरे मनःशिलाशुद्धिर्यथा.—

"अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम्।
भृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला।
कटुः स्निग्धा शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा।
भूतावेशभयं हन्ति कासश्वासहरा शुभा ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

मननं, क्ली, (मन्यत इति। मन् + ल्युट्।) श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिः अनवरतमनुचिन्तनम्। इति वेदान्तसारः ॥ बोधनम्। (यथा, गायत्रीतन्त्रे। १। ४।

"मननात् पापतस्त्राति मननात् स्वर्गमश्नुते।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्व्वर्गमयो भवेत् ॥")

धारणम्। इति मनधात्वर्थदर्शनात्। बुद्धिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं अस्त्यस्या इति। मनस् + अर्श आदित्वादच्। ततष्टाप्। यद्वा, मनं मननमहङ्कारमिति यावत् स्यति नाशयतीति। सो + कः।) देवीविशेषः। तत्पर्य्यायः। कद्रुः २ मनसादेवी ३ विषहरी ४। इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाममन्त्रः।

"आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा।
जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवि! नमोऽस्तु ते ॥"

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच।

"श्रूयतां मनसाख्यानं यत् श्रुतं धर्म्मवक्त्रतः।
कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीव्यति।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीव्यति।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रियुगञ्च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः।
जरत्कारुशरीरञ्च दृष्ट्वा यत् क्षीणमीश्वरः ॥
गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्कारुरिति प्रभुः।
वाञ्छितञ्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥
पूजाञ्च कारयामास चकार च पुनः पुनः।
स्वर्गे च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवशिष्या च सा देवी तेन शैवीति कीर्त्तिता।
विष्णुभक्तातीव शश्वद्वैष्णवी तेन नारद! ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यज्ञे जन्मेजयस्य च।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्त्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा।
सिद्धं योगं हरात् प्राप तेनातिसिद्धयोगिनी।
महाज्ञानञ्च गोप्यञ्च मृतसञ्जीवनीं पराम्।
महाज्ञानयुतां ताञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आस्तीकस्य मुनीन्द्रस्य माता सा च तपस्विनः ॥
आस्तीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया मुनेर्जरत्कारोर्मुनीन्द्रस्य महात्मनः।
योगिनी विश्वपूज्यस्य जरत्कारुप्रिया ततः ॥
जरत्कारुर्जगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारुप्रियास्तीकमाता विषहरीति च।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
द्वादशैतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत्।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
नागभीते च शयने नागग्रस्ते च मन्दिरे।
नागक्षते महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु मुच्यते नात्र संशयः।
नित्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥
एकलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः।
नागासनो नागतल्पो महासिद्धोभवेन्नरः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारायणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ तस्याः पूजामन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच।

"पूजाविधानं स्तोत्रञ्च श्रूयतां मुनिपुङ्गव!।
ध्यानञ्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम्।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुताञ्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम्।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीञ्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत्।
नैवेद्यैर्विविधैर्दीपैः पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
मूलमन्त्रञ्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः।
मुने! कल्पतरुर्नाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं ऐं मनसादेव्यै स्वाहेति कीर्त्तितः।
पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स सिद्धो जगतीतले।
सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥
ब्रह्मन्नाषाढ़संक्रान्त्यां स्नुहीशाखासु यत्नतः।
आवाह्य देवीमीशान्तां पूजयेद् यो हि भक्तितः ॥
पञ्चम्यां मनसाख्यायां देवै दद्याच्च यो बलिम्।
धनवान् पुत्रवांश्चैव कीर्त्तिमांश्च भवेद्ध्रुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय।
कथयामि महाभाग! यत् श्रुतं धर्म्मवक्त्रतः ॥
तस्या जन्मकारणं यथा,—

"पुरा नागभयाक्रान्ता वभुर्मानवा भुवि।
यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति नारद! ॥
मन्त्रांश्च सहजे भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः।
वेदबीजानुसारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥